

Sociaal-economisch beleid en sociaal-economische orde

de ontwikkeling in Nederland in de 20ste eeuw

1. Inleiding

Sinds de jaren 1990 is een vraag, hoe belangrijk nationaal beleid nog is voor de economische en sociale ontwikkeling in de Europese Unie (EU) en in de lidstaten van de EU. Enerzijds is er een onmiskenbare verschuiving van beleidsbevoegdheden op sociaal-economisch gebied, van de nationale hoofdsteden naar - onder andere - Brussel en Frankfurt. Anderzijds zijn er redenen om aan te nemen dat daarmee de rol van de nationale overheden en van het nationaal sociaal-economisch beleid nog niet is uitgespeeld.¹ Tegelijkertijd staat sinds de jaren 1980 in heel Europa de sociaal-economische orde ter discussie. Er is een tendens om minder te vertrouwen op de overheid en meer op een vrije werking van de markt. Ook dit betekent echter niet per se dat de rol van de (nationale) overheid op sociaal-economisch terrein is uitgespeeld. Tegenover meer marktgerichte modellen voor de sociaal-economische orde worden meer etatistische of 'neo-corporatieve' modellen verdedigd. De overheid behoudt daarin als leidende actor of overlegpartner op sociaal-economisch gebied een substantiële invloed.² In Nederland, bijvoorbeeld, ging de neo-liberale tendens in de jaren tachtig en negentig samen met een gevestigd - en zelfs oplevend - neo-corporatief overleg tussen de overheid en de sociale partners in het bedrijfsleven.³

Het sociaal-economisch beleid en de sociaal-economische orde zijn in Nederland in de 20ste eeuw steeds nauw met elkaar verbonden geweest. Aan de ene kant is de sociaal-economische orde voorwerp van beleid. Aan de andere kant wordt het beleid ontwikkeld binnen de kaders van de sociaal-economische orde. Beleid en bestel weerspiegelen in veel opzichten ook dezelfde uitgangspunten. Nu aan het begin van de 21ste eeuw beide ter discussie staan, is er alle reden voor een onderzoek naar het sociaal-economisch beleid en de sociaal-economische orde in Nederland in de voorafgaande, 20ste eeuw. Vragen zijn:

- Hoe hebben beleid en bestel zich ontwikkeld?

---

¹ Delsen, *Exit poldermodel?*, p. 2-3; Van der Meer e.a., *Weg van het overleg?*, p. 35-36. Nederland leerde deels al sinds 1983 leven met de nieuwe Europese realiteit. In dat jaar werd de waarde van de gulden de facto gekoppeld aan die van de Duitse Mark. Vgl. Wellink, 'Het presidentschap van dr. W.F. Duisenberg', p. 15, 18-19.

² Zie bijvoorbeeld: Albert, *Kapitalisme contra kapitalisme*; Delsen, *Exit poldermodel?*, p. 7-8.

³ Visser, Hemerijck, 'A Dutch miracle', p. 81-116.

- Wat zijn de achtergronden en uitgangspunten?
- Wat hebben zij bijgedragen aan de economische en sociale ontwikkeling van ons land?
- Wat hebben wij in de 20ste eeuw op dit punt geleerd?
- Kan dit een weg wijzen naar sociaal-economisch beleid in de 21ste eeuw?
- Heeft onze sociaal-economische orde toekomst?

Er bestaat over het sociaal-economisch beleid en de sociaal-economische orde een uitgebreide literatuur. Wat echter ontbreekt, is een studie die in een overzichtelijk bestek - voor een breder publiek van economisch, maatschappelijk en politiek geïnteresseerden - een helder antwoord geeft op de zojuist gestelde vragen. In het navolgende schetst paragraaf 2 enkele hoofdlijnen van de ontwikkeling van het sociaal-economisch beleid en de sociaal-economische orde in Nederland in de 20ste eeuw. Paragraaf 3 behandelt uitgangspunten voor een analyse van die ontwikkeling. Paragraaf 4 presenteert een plan om een publicatie volgens dit bestek te realiseren.

2. Honderd jaar beleid en bestel

Het laatste kwart van de 19de eeuw is in Nederland een periode van ingrijpende economische en maatschappelijke verandering. Centraal in deze verandering staan de opkomst van een moderne industriële nijverheid, de vorming van een nieuwe industriële arbeidersklasse, en de concentratie van nijverheid en werkenden in snel groeiende stedelijke kernen. Gepaard aan de industriële ontwikkeling gaan een verzakelijking van de bedrijfsvoering en van de arbeidsverhouding tussen patroons en werklieden. De nieuwe industrie schept welvaart, maar ook economische en maatschappelijke ongelijkheid en afhankelijkheid. De arbeidsverhoudingen voorzien in sommige ondernemingen, voor sommige werklieden, in enige ondersteuning bij werkloosheid, arbeidsongeschiktheid en ouderdom. Maar de grote massa van de werkenden moet deze steun missen en vervalt periodiek of permanent tot armoede. Andere ondersteuning, door privaat initiatief of door de burgerlijke overheid, biedt weinig soelaas. Ook in veel andere opzichten laten de arbeids- en levensomstandigheden van werkenden, zowel in de steden als op het platteland, te wensen over. Geleid door een liberale visie onthoudt de overheid zich bij voorkeur van ingrijpen in de economische en maatschappelijke verhoudingen. Dit *laissez faire* is niet per se on-sociaal of improductief. De afschaffing van tal van accijnzen, bijvoorbeeld, bevordert de bedrijvigheid en resulteert in een redelijker verdeling van de belastingdruk over de verschillende welstandsklassen.⁴

1880-1931: sociale correcties

Een strikt liberaal overheidsbeleid is echter om vele redenen - rechtvaardigheid, volksgezondheid, maatschappelijke stabiliteit en andere - op den duur niet meer te verantwoorden. Het 'sociale vraagstuk' wordt een onderwerp van maatschappelijk en politiek debat. Analyses en alternatief beleid worden voorgesteld vanuit (sociaal-)liberale kring, in verschillende wetenschappelijke milieu's, en door een opkomende socialistische en christelijke arbeidersbeweging.⁵ De maatschappelijke gevolgen van een economische depressie, sinds het begin van de jaren 1880, dragen verder bij aan het inzicht dat economische en maatschappelijke hervorming noodzakelijk is en dat de overheid een actieve rol moet spelen. Het zwaartepunt ligt daarbij in eerste instantie op *sociaal* gebied.

Te beginnen in 1889 – bijvoorbeeld - maakt de overheid ernst met een regulering van

⁴ Hoefnagels, *Een eeuw sociale problematiek*, p. 30-51, 71-105; Rigter e.a., *Tussen sociale wil en werkelijkheid*, p. 8-11; De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, p. 17-44, 152-174; Wytzes, *En het geld*, p. 46-47.

⁵ Hoefnagels, *Een eeuw sociale problematiek*, p. 53-71, 107-119; Dudink, *Deugdzaam liberalisme*; Houwaart, *De hygiënisten*, p. 246-296; Lintsen, *Ingenieurs in Nederland*, p. 298-325.

de arbeidstijden en de arbeidsomstandigheden, in het bijzonder in de industrie. Met ingang van 1901 worden sociale verzekeringen tot stand gebracht tegen de gevolgen van arbeidsongevallen, invaliditeit, ouderdom en ziekte. Tijdens de Eerste Wereldoorlog wordt overheidssteun aan werkloosheidsverzekeringen mogelijk. De verantwoordelijkheid voor dit beleid berust sinds 1906 bij een daarvoor opgericht departement, het ministerie van Landbouw, Nijverheid en Handel. Hieruit zullen, na verschillende departementale herindelingen, in het begin van de jaren 1930 de ministeries van Sociale Zaken en Economische Zaken ontstaan. Het beleid wordt gedragen door politieke meerderheden waaraan (sociaal-)liberalen en confessionelen in verschillende samenstellingen deelnemen. De grondtoon van het overheidsbeleid blijft echter liberaal. Een actief *economisch* beleid - bijvoorbeeld in de vorm van handelsbevordering of industriepolitiek - wordt in beginsel niet als een taak van de overheid gezien. De Eerste Wereldoorlog maakt hierop wel een inbreuk: zij dwingt tot distributie van levensmiddelen, gereguleerde in- en uitvoer en verstandig beheer van schaarse grondstoffen, en de ontwikkeling van producten die Nederland tot aan het uitbreken van de oorlog uit het buitenland kon invoeren. Maar het grootste deel van de regelingen op dit gebied wordt na afloop van de oorlog in korte tijd weer ingetrokken.⁶ Daarnaast – op *financieel* gebied - laat de rijksbegroting sinds de Eerste Wereldoorlog een duurzaam hoger uitgavniveau zien, onder meer als gevolg van de ouderdomsverzekering. De toenemende inkomstenbehoefte van de rijksoverheid wordt gedekt uit verschillende nieuwe belastingen. Maar de regering voert op dit verhoogde inkomsten- en uitgavniveau in wezen een klassiek liberaal beleid. Daarin staan sluitende begrotingen, een beperking van de staatsschuld en een harde gulden centraal.⁷

Een blijvend gevolg van de Eerste Wereldoorlog is het ontstaan van een gestructureerd overleg tussen werkgevers, werknemers en overheid. De werkgevers hebben sinds de jaren 1890 de arbeidersbeweging in beginsel erkend als partij in de arbeidsverhoudingen. Zij vormen zelf organisaties waarin zij, net als de arbeiders, collectief hun belangen kunnen behartigen. Collectieve arbeidsovereenkomsten krijgen in 1907 een wettelijke basis. Werknemers en werkgevers richten zich beide veelvuldig tot de overheid, om het sociale beleid in hun zin te beïnvloeden. In de uitzonderlijke omstandigheden van de Eerste Wereldoorlog blijkt dat overleg en samenwerking tussen werkgevers, werknemers en de overheid in ieders voordeel kunnen zijn, en worden de contacten geïntensiveerd. In 1919 ontstaat met de Hoge Raad van Arbeid een eerste permanent orgaan voor overleg tussen de overheid en de centrale organisaties van werkgevers en werknemers. De sociale partners worden ook betrokken bij de uitvoering van de sociale verzekeringen. Al met al worden tussen 1890 en 1920 de fundamenteën gelegd voor een systeem van 'overlegeconomie', of anders gezegd: voor een nieuwe sociaal-economische orde.⁸

1931-1950: *gemengde economie*

Stond de periode 1880-1930 vooral in het teken van een nieuw *sociaal* beleid, in de volgende jaren ontwikkelt de overheid stapsgewijs een meer actieve *economische* politiek. De achtergrond van deze beleidsverandering is gelegen in de frustrerende uitzichtloosheid van de economische crisis en de massawerkloosheid van de jaren 1930.

Na het intreden van de crisis in Nederland grijpt de regering op het eerste gezicht naar

⁶ Van Tijn, 'Business cycles', p. 72; Hoefnagels, *Een eeuw sociale problematiek*, p. 53-71; Hertogh, 'Geene wet, maar de Heer!', p. 95-137; Rigter e.a., *Tussen sociale wil en werkelijkheid*, p. 10-25; Van IJsselmuiden, *Binnenlandse Zaken*, p. 175-177, 232-242; De Hen, *Actieve en re-actieve industriepolitiek*, p. 38-39, 45, 49, 74-75; Faber, *Kennisverwerving in de industrie*, p. 19, 33-37; Moquette, *Van BEP tot BEB*, p. 3-4, 25-27, 63; Kuypers, *In de schaduw van de grote oorlog*, p. 72-73, 100.

⁷ Wytzes, *En het geld*, p. 54-57, 164.

⁸ Kuypers, *In de schaduw van de grote oorlog*, p. 275-284; Hoefnagels, *Een eeuw sociale problematiek*, p. 119-128, 148-153; Vijn, 'De cao', p. 97-98; Pennings, 'Zuilen en lokale subsidies', p. 55-57; Randeraad, 'Het geplooid land', p. 150-151; Hertogh, 'Geene wet, maar de Heer!', p. 104-115, 118-126.

beproefde liberale recepten. Bezuinigingen op de overheidsuitgaven, belastingverlaging, en een aanpassing van het binnenlandse prijspeil aan de gedaalde goederenprijzen op de wereldmarkt moeten de concurrentiepositie van de Nederlandse ondernemingen versterken en ze in staat stellen om op eigen kracht uit de recessie te komen. Een omvangrijke werklozensteun is echter – hoezeer ook dáárop bezuinigd wordt – een vreemd element in het liberale beleidspakket. Bij Economische Zaken herleeft de crisispolitiek uit de periode 1914-1918. Daaruit ontwikkelt zich in de loop van de jaren 1930 een meer structurele interventie van de overheid in de economie en het bedrijfsleven – onder meer een actief handelsbeleid, een wettelijke regulering van de vestiging van ondernemingen en de mededinging, en het begin van een industriepolitiek. Al in de jaren 1930 neemt hierdoor de omvang van de rijksbegroting aanzienlijk toe. Een meer actief economisch beleid wordt binnen de regerende confessioneel-liberale coalitie vooral gesteund van katholieke zijde. De Nederlandse sociaal-democratie ontwikkelt in 1935, in het *Plan van de Arbeid*, naar Amerikaans voorbeeld de gedachte dat de overheid door investeringen in publieke en infrastructurele werken de economie en de werkgelegenheid kan stimuleren. Vanaf de tweede helft van de jaren dertig krijgt het denken van J.M. Keynes inzake de mogelijkheid van een anti-cyclisch overheidsbeleid onder jongere economen in Nederland aanhang als alternatief economisch-wetenschappelijk referentiekader. Katholieken en sociaal-democraten bepleiten beide ook een verdergaande ordening van het economische leven in een systeem van bedrijfsorganisatie. Met de laatste vooroorlogse regering, waarin zij voor het eerst samen regeren, krijgt het vernieuwende economische denken een politieke basis.⁹

De ontwikkeling naar een actief economisch beleid wordt door de Duitse bezetting onderbroken, maar kan na 1945 doorzetten. Daarbij spelen de bijzondere omstandigheden een rol: deze vragen om een krachtig sanerings- en wederopbouwbeleid.¹⁰ Maar de teruggekeerde 'rooms-rode' coalitie staat ook principieel een actieve economische en sociale politiek voor ogen. Doelen zijn vooral een stabiele economische groei, een zo groot mogelijke werkgelegenheid en een meer evenwichtige inkomensverdeling. De belangrijkste beleidsinstrumenten zijn een anti-cyclische ('Keynesiaanse'¹¹) conjunctuurpolitiek, het scheppen van gunstige voorwaarden voor industrialisatie, en uitbreiding van het stelsel van sociale zekerheid - gekoppeld aan een strikte overheidsleiding in de loon- en prijsvorming en een stabiel begrotingsbeleid.¹² Dit behoedzame interventionisme wordt door de centrale organisaties van werkgevers en werknemers gesteund. De vakbeweging heeft zich in de jaren twintig en dertig een steviger positie in de arbeidsverhoudingen kunnen verwerven. Mede onder invloed van de crisis en de bezetting ontwikkelt zij een grotere bereidheid om samen met de werkgevers en de overheid verantwoordelijkheid te dragen voor de economische ontwikkeling. De invoering van een systeem van bedrijfsorganisatie mislukt grotendeels. Met ingang van 1944 ontstaat wel een nieuw, sterk uitgebreid systeem van sociaal-economisch overleg en coördinatie. Gematigde en geleide loonontwikkeling neemt hierin een centrale plaats in. In 1950 komt een Wet op de ondernemingsraden tot stand.¹³

---

⁹ Wytzes, *En het geld*, p. 58-60; Drukker, *Waarom de crisis hier langer duurde*, p. 7-16; De Hen, *Actieve en re-actieve industriepolitiek*, p. 76-77, 87, 90-101, 190-196, 234, 259-267; Faber, *Kennisverwerving in de industrie*, p. 41, 43-44; Moquette, *Van BEP tot BEB*, p. 4, 138-139; *Mededingingsbeleid*, p. 97, 108; Tellegen, Brouwer, *Industriebeleid*, p. 14-16; Van den Brink, *Zoeken naar een 'heilstaat'*, p. 116-117; Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 13.

¹⁰ In dat verband vonden ook een sanering van de overheidsfinanciën en van de geldhoeveelheid plaats. Het herstel werd ondersteund door buitenlandse (Marshall-)hulp. Vgl. Wytzes, *En het geld*, p. 74-83; Lieftinck, 'Het Nederlandse financiële herstel', p. 159, 162, 174-176.

¹¹ Aldus Drees, 'Van Zijlstra-kader naar 1%-norm', p. 200. Anderen typeren het beleid als 'Keynesiaans' in de meer algemene zin dat het de noodzaak van een actief participerende overheid in een 'gemengde' economie onderkent, of in de zin dat het een sterke macro-economische inslag heeft. Vgl. Van den Brink, *Zoeken naar een 'heilstaat'*, p. 111, 115-118; De Klerk e.a., 'Economische ontwikkeling', p. 15-17; De Vries, *De Nederlandse economie*, p. 170-171; Messing, *De Nederlandse economie*, p. 24-25; Kuipers, 'Over het macro-economische beleid', p. 463.

¹² Wytzes, *En het geld*, p. 61, 69-69, 84-85.

¹³ Rigter e.a., *Tussen sociale wil en werkelijkheid*, p. 79-85; Bakles, Asscher-Vonk, *Schets*, p. 213-

1950-1973: financiële kaders

In de jaren 1950 worden aanvankelijk het behoedzame interventionisme en het sociaal-economische overleg onder leiding van de overheid voortgezet. Mede omdat er in het bedrijfsleven een vrijwel absolute sociale vrede heerst, wordt deze periode ook wel die van het *harmoniemodel* genoemd. Het draagt bij aan een voorspoedige economische ontwikkeling en een tot dan toe ongekende welvaartstoename. Maar als gevolg van deze voorspoed en welvaart, van de verwachtingen die deze wekken inzake verbeteringen op sociaal gebied, en van sociaal-culturele veranderingen die eruit volgen, komen het sociaal-economisch beleid en de sociaal-economische orde zelf sinds de tweede helft van de jaren vijftig onder druk te staan.

Op de eerste plaats ontwikkelt zich in het bedrijfsleven verzet tegen de centrale leiding in de loonvorming. In het begin van de jaren 1960 ontstaat bovendien krapte op de arbeidsmarkt. Werknemers kunnen eisen stellen, en veel werkgevers zijn bereid om (ook clandestien) aan die eisen tegemoet te komen. Als gevolg hiervan bezwijkt in 1963-1964 de geleide loonvorming in de marktsector. In de volgende jaren wordt met de invoering van een wettelijk minimumloon en van prijs-indexeringsmechanismen een vloer in de loonontwikkeling gelegd. Maar herhaalde pogingen van de overheid om de sociale partners ook aan een loonplafond te binden hebben weinig effect. De inkomens in de publieke sector worden bovendien gekoppeld aan de loonontwikkeling in de marktsector. Tegelijkertijd – ten tweede – staat de overheid onder druk van de samenleving en van het parlement om de toenemende welvaart te vertalen in een sterke uitbreiding van het stelsel van sociale zekerheid en sociaal-culturele verzorging. Daarbij worden onder meer de sociale-zekerheidsuitkeringen gekoppeld aan de loonontwikkeling. De regering kan een onvermijdelijke toename van de overheidsuitgaven met ingang van 1960 een aantal jaren beperken in het kader van een ‘trendmatig’ of ‘structureel’ begrotingsbeleid. Matiging in de overheidsuitgaven en de lonen wordt echter – ten derde – vrijwel onmogelijk door een opkomend maatschappelijk protest, toenemende politieke polarisatie en instabiliteit, en een sociaal-cultureel klimaat waarin strikte normstelling terrein prijs geeft aan een gevoel dat alles mogelijk is. Vanaf het midden van de jaren 1960 moet in de sociaal-economische orde het harmoniemodel wijken voor een strijdcultuur. Het ontbreekt aan politieke en maatschappelijke wil om een stringent sociaal-economisch beleid te voeren. Voor een vrijwel ongehinderde uitbouw van de verzorgingsstaat kunnen wisselende politieke meerderheden worden gevonden. Naast het heersende Keynesiaanse paradigma is er vooral in sociaal-democratische kring nu een duidelijke invloed van J.K. Galbraith. Galbraith meent onder meer dat in een vrije markteconomie publieke voorzieningen tendentieel ondergefinancierd worden, en dus een steun in de rug nodig hebben.

Als gevolg van een en ander maakt na 1963 de economisch succesvolle combinatie van tamelijk stabiele prijzen, gematigde loonontwikkeling, evenwichtige overheidsfinanciën, lage premie- en belastingdruk en grote investeringen in het bedrijfsleven geleidelijk plaats voor inflatie, opwaartse bewegingen in de lonen, overheidstekorten, stijgende sociale en fiscale lasten en neerwaartse druk op de investeringen. Dit tast de concurrentiekracht van het Nederlandse bedrijfsleven en de werkgelegenheid aan. Het leidt – samen met de gelijktijdige uitbreiding, verbetering *en* zeer coulante uitvoering van sociale-zekerheidsregelingen – ook tot een snelle stijging van de uitgaven voor sociale zekerheid en een nog zwaardere premie- en belastingdruk op het bedrijfsleven.¹⁴ Externe invloeden – met

---

214, 244-254; Visser, Hemerijck, *'A Dutch miracle'*, p. 73, 92.

¹⁴ Windmuller, De Galan, Van Zweeden, *Arbeidsverhoudingen in Nederland*, p. 85-243; Rigter e.a., *Tussen sociale wil en werkelijkheid*, p. 267-288, 313-335; Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, p. 207-213; Van Praag, 'Hoe uniek is de Nederlandse concensusdemocratie?', p. 306; Visser, Hemerijck, *'A Dutch miracle'*, p. 63, 70-75, 92-95; Beishuizen, *John Kenneth Galbraith*, p. 15-16, 106-108; De Beus, 'The enemy of the market', p. 189-190; Wytzes, *En het geld*, p. 88-91; Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 115-116, 120-125. De sociale partners worden het in de SER in 1970 wel vrij

name de stijging van de prijzen van energie na de Oliecrisis van 1973 - veroorzaken een economische recessie. De regering kiest, weer mede onder maatschappelijke druk, voor een 'Keynesiaans' werkgelegenheidsbeleid, verbetering van de lagere inkomens en verdere uitbreiding van de sociale zekerheid. Dit beleid heeft tot op zekere hoogte een gunstig conjunctureel effect, doordat het de effectieve vraag op peil houdt. Het kan ten dele worden gefinancierd uit de opbrengsten op Nederlands aardgas. Het beleid is echter hoe dan ook zeer kostbaar. Gegeven een begroting die in 1973 al uit balans is, vergroot het de structurele financiële problematiek van de overheid en de lastendruk op het bedrijfsleven. Gevolgen zijn een verdere verslechtering van de concurrentiepositie van het bedrijfsleven en een verdere toename van de werkloosheid en van de uitgaven voor sociale zekerheid.¹⁵

1973-heden: een nieuw evenwicht

Pogingen, met ingang van 1975, om de ontwikkeling van zowel de overheidsfinanciën als de inkomens onder controle te krijgen, mislukken in eerste instantie. In het parlement ontbreekt nog steeds een stabiele politieke basis. In het sociaal overleg willen de werkgevers en de overheid vooral een conflict met de vakbeweging vermijden. Een belangrijke factor is dat alle partijen de economische problematiek nog vooral (willen) zien in conjuncturele termen, en terugschrikken voor een matigings- en bezuinigingsbeleid dat wellicht de effectieve vraag en de werkgelegenheid zal schaden. In dit kader past ook een omvangrijke, maar vruchteloze steunverlening aan noodlijdende bedrijven. In 1979 treft de tweede Oliecrisis de Nederlandse economie in een verder verzwakte conditie.¹⁶

Met ingang van 1982 zoekt Nederland een nieuw evenwicht tussen sociale wensen en economische en financiële mogelijkheden, en een nieuwe balans tussen de sociale partners en de overheid. De achtergrond is een doorbrekend inzicht bij alle partijen dat de economische problematiek die zich in de voorafgaande periode in Nederland heeft ontwikkeld, structureel is. En dat een voortgezette 'Keynesiaanse' overheidsinterventie onder die omstandigheden geen oplossing biedt. Alternatieve economische paradigma's – met name het monetarisme en de aanbodeconomie – inspireren tot een gedeeltelijk terugtreden van de overheid uit het sociaal-economische leven, sanering van de overheidsfinanciën, een herinrichting en versobering van de verzorgingsstaat, activering van uitkeringsgerechtigden en werkgevers ten behoeve van een grotere arbeidsparticipatie, verlichting van sociale en fiscale lasten voor het bedrijfsleven en de burgers, matiging van de loonontwikkeling, en een liberalisering en versterking van de arbeidsmarkt en andere markten. Dit 'neo-liberale' beleid stelt het bedrijfsleven in staat zijn concurrentiepositie te verbeteren, te investeren en te innoveren, nieuwe werkgelegenheid te scheppen en zo de druk van de sociale zekerheid op de financiën van de overheid en van het bedrijfsleven zelf verder te verlichten.¹⁷ Het nieuwe beleid ontmoet periodiek aanzienlijke maatschappelijke en politieke tegenstand, maar rust op een stabiele confessioneel-liberale basis. Omstreeks 1990 sluit - tegen voortgaande protesten in – de sociaal-democratie zich daarbij aan. De

---

gemakkelijk eens over gedragsregels bij fusies. Door nieuwe wetgeving, waaronder herzieningen van de Wet op de ondernemingsraden in 1971 en 1979, wordt het bestuur over ondernemingen gedemocratiseerd en transparanter gemaakt. Vgl. Bakels, Asscher-Vonk, *Schets*, 175-176, 214-215; Van Schilfgaarde, *Van de BV en de NV*, p. 353.

¹⁵ Messing, *De Nederlandse economie*, p. 14-20; Van Zanden, *Een klein land*, p. 228; Drees, 'Van Zijlstra-kader naar 1%-norm', p. 200-202; Wytzes, *En het geld*, p. 72, 95-97, 102-104; Andriessen, 'Het economisch eldorado', p. 192-193.

¹⁶ De Bruijn, *Economische Zaken*, p. 23-27; Tellegen, Brouwer, *Industriebeleid*, p. 23-30; Wytzes, *En het geld*, p. 102-105, 113-114; Wellink, 'De ontwikkelingen in de jaren zeventig en tachtig', p. 338-352.

¹⁷ Wellink, 'De ontwikkelingen in de jaren zeventig en tachtig', p. 334-337, 353-354; Kuipers, 'Over het macro-economische beleid', p. 461; Van Zanden, *Een klein land*, p. 228-230; Rigter e.a., *Tussen sociale wil en werkelijkheid*, p. 339-388; Raes e.a., 'Het maken van economisch beleid', p. 25-27, 33-35; Gelauff, Vijlbrief, 'Economische beleidsafwegingen', p. 30, 33-35; Walsteijn, 'Een meer activerend industriebeleid', p. 43-44.

sociale partners zijn al in 1982, in verband met het Akkoord van Wassenaar, bereid om het saneringsbeleid te ondersteunen met een matiging van de loonontwikkeling, in ruil voor een terugtreden van de overheid uit het arbeidsvoorwaardenoverleg. De overlegeconomie herleeft in het zogenoemde *poldermodel*. Ook buiten de loonvorming - bijvoorbeeld in de arbeidsvoorziening en bij de uitvoering van de sociale zekerheid - zoeken de sociale partners en de overheid naar een nieuwe verdeling van verantwoordelijkheden. De vrijmaking van de interne Europese markt en de ontwikkeling naar een Europese monetaire unie, met convergentiecriteria ten aanzien van de overheidsfinanciën, zijn verdere stimulansen op de in 1982 ingeslagen weg. In de tweede helft van de jaren 1990 keert Nederland terug naar een structureel begrotingsbeleid.¹⁸

Een periode van hoogconjunctuur in de jaren 1990 leidt echter opnieuw tot een verkrapping op de arbeidsmarkt, een stijging van de loonkosten en een verslechtering van de concurrentiepositie van het Nederlandse bedrijfsleven. Vanaf 2001 kent Nederland een teruglopende economische groei en een stijgende werkloosheid. De toenemende internationalisering van de economie, de noodzaak om aan te sluiten bij de kenniseconomie, de houdbaarheid van het stelsel van sociale zekerheid, het toenemende beslag op de beperkte ruimte in Nederland, en de milieu- en energieproblematiek bieden uitdagingen voor de toekomst.¹⁹

Samenvatting

Het blijkt dus, dat het sociaal-economisch beleid zich in de 20ste eeuw ontwikkelt uit opeenvolgende reacties op economische en maatschappelijke verandering – in het bijzonder op ingrijpende en/of plotselinge verandering. Deze verandering is deels een autonoom proces, maar deels ook een gevolg van eerder gevoerd sociaal-economisch beleid. De beleidsreactie in de afgelopen eeuw bestaat dan ook voor een deel uit het zoeken naar wegen in telkens weer nieuw terrein, en voor een deel uit leren van succes of falen op eerder bewandelde wegen. In de beleidsvorming spelen wetenschappelijke paradigma's een rol, maar ook georganiseerde belangen, politieke en bestuurlijke contexten, en het maatschappelijk debat in brede zin. Een deel van de beleidsontwikkeling bestaat er kennelijk in, te leren hoe met deze omgevingsfactoren om te gaan. De sociaal-economische orde is – zoals eerder aangegeven – tegelijkertijd voorwerp van beleid en een institutioneel kader waarin beleid ontwikkeld wordt. Alles bijeen onderstreept het bovenstaande het uitgangspunt van dit voorstel, namelijk: dat onderzoek naar de ontwikkeling van het sociaal-economisch beleid en de sociaal-economische orde in de 20ste eeuw ons iets kan leren. En dat dit wellicht een weg kan wijzen in de veranderende omstandigheden van de 21ste eeuw.

3. Uitgangspunten voor een onderzoek

Dit voorstel voor een onderzoek naar sociaal-economisch beleid en sociaal-economische orde in Nederland in de 20ste eeuw is ontwikkeld in het kader van het onderzoeksprogramma *Het Bedrijfsleven in Nederland in de 20ste eeuw (BINT)*. Een overzicht van dit onderzoeksprogramma gaat als *Bijlage 1* bij dit voorstel. Een uitgangspunt van het BINT-programma is, dat nationale economieën zich van elkaar onderscheiden door uiteenlopende *business systems*, dat wil zeggen: door een voor ieder land verschillende institutionele vormgeving van het economische leven, die in hoge mate bepaalt hoe de economie is georganiseerd, hoe het bedrijfsleven functioneert, en onder welke voorwaarden het

---

¹⁸ Wytzes, *En het geld*, p. 114-116; Visser, Hemerijck, 'A Dutch miracle', p. 92-102, 134-136, 145-146; Van der Meer e.a., *Weg van het overleg?*, p. 37, 62-63, 79, 81-82; Rigger e.a., *Tussen sociale wil en werkelijkheid*, p. 385-388, 396-404.

¹⁹ Centraal Planbureau, *Centraal economisch plan 2001*, p. 20; Centraal Planbureau, *Centraal economisch plan 2003*, p. 19; De Bruijn, *Economische Zaken*, p. 78-79, 87; Dessens, 'Het energiebeleid', p. 258-261; *Trends, dilemma's en beleid*.

bedrijfsleven concurreert met ondernemingen van elders. De institutionele vormgeving heeft een formele kant (bijvoorbeeld wet- en regelgeving, organisaties, instellingen, vastgelegde overeenkomsten), maar ook een informele kant (bijvoorbeeld gewoonten en gebruiken, onderhandse afspraken, organisatieculturen). A.C. Zijderveld²⁰ biedt aanknopingspunten voor een verdere uitwerking van het institutie-begrip.

De sociaal-economische orde is een belangrijk onderdeel van het *business system* van een land. Het sociaal-economisch beleid ontwikkelt zich binnen dit institutionele kader. Het onderstaande schetst nu enkele verdere uitgangspunten voor het onderzoek.

Sociaal-economische orde

In de loop van de 19de en de 20ste eeuw hebben zich in verschillende landen verschillende modellen van sociaal-economische ordening ontwikkeld. Daarin zijn hetzij de vrije werking van de markt, hetzij overheidsinterventie in markten, hetzij overleg tussen de overheid en marktpartijen het overheersende kenmerk. Bekend is het door M. Albert voorgestelde *Rijnlands model*, waarin overleg centraal staat. P.A. Hall en D. Soskice onderscheiden een overleg-georiënteerd model van *gecoördineerde markteconomie* en een op vrije marktwerking gebaseerde *liberale markteconomie*. Andere onderzoekers spreken van een (neo-)corporatief en een Angelsaksisch model. Voor deelaspecten van het sociaal-economische leven, met name voor de sociale zekerheid en de verzorgingsstaat, zijn overeenkomstige 'modellen' voorgesteld. G. Esping-Andersen, bijvoorbeeld, onderscheidt naast liberale en corporatieve *welfare state*-modellen ook een sociaal-democratisch model, waarin de staat een grote rol speelt. Esping-Andersen verklaart het ontstaan van verschillende modellen van sociaal-economische organisatie uit verschillen in de krachts- en machtsverhoudingen tussen sociale groepen. Zo is het liberale model klaarblijkelijk typerend voor klassensamenlevingen met grote maatschappelijke ongelijkheid, en het sociaal-democratische voor samenlevingen waarin de arbeidersbeweging een dominante factor is. (Neo-)corporatieve modellen zijn te verwachten in samenlevingen waarin kerken en godsdienstige groeperingen sterk genoeg zijn om een verzoenende en integrerende rol te spelen.²¹

Hiermee is in beginsel een kader gegeven waarin ook de ontwikkeling van de sociaal-economische orde in Nederland beschreven en verklaard kan worden. De sociaal-economische orde in Nederland wordt in het algemeen getypeerd als 'neo-corporatief'. J. Visser en A. Hemerijck omschrijven dit neo-corporatisme als: "The extra-parliamentary political practice of ongoing negotiations between the formal representatives of the organized interests of capital and labour, facilitated by the state and conditioned upon substantive outcomes, over issues of social and economic policy-making under the primacy of the democratic constitutional state."²² P.J. Katzenstein beklemtoont voor kleine economieën – als de Nederlandse – in het algemeen het belang van "an ideology of social partnership on questions of economic and social policy". Deze 'ideologie' heeft een matigend effect op de belangentegenstelling tussen werkgevers en werknemers. Zij integreert "differing conceptions of group interest with vaguely but firmly held notions of the public interest."²³ De eerder geschetste ontwikkeling van de sociaal-economische orde in Nederland in de 20ste eeuw laat echter naast de opkomst van sociaal-economische coördinatie en overleg ook episoden van centralisme en overheidsinterventionisme zien. Esping-Andersen ziet in de economische orde in Nederland zelfs een sociaal-democratische

²⁰ Vgl. Zijderveld, *De culturele factor*, p. 49-76.

²¹ Hall, Soskice, 'Introduction', p. 8-9; Albert, *Kapitalisme contra kapitalisme*, p. 22-26, 110-117; Esping-Andersen, *The three worlds of welfare capitalism*, p. 26-29.

²² Visser, Hemerijck, *'A Dutch miracle'*, p. 66. De auteurs spreken overigens van 'corporatisme'. Om reden van het democratische karakter van dit corporatisme - en om verwarring met het totalitaire corporatisme van de jaren 1930 te vermijden - wordt in dit onderzoek de term 'neo-corporatisme' gebruikt.

²³ Katzenstein, *Small states in world markets*, p. 31-32. Zie ook: Van der Meer e.a., *Weg van het overleg?*, p. 25-27, 33-34.

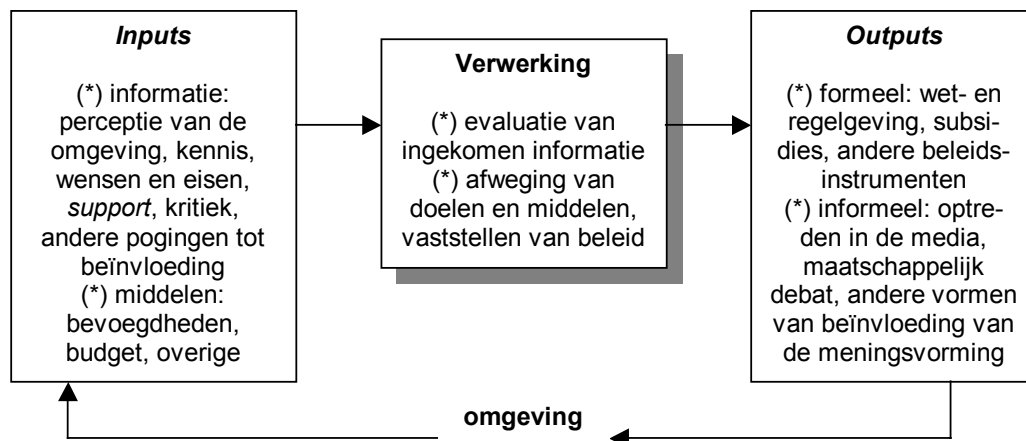

inslag.²⁴ Daarnaast laat de ontwikkeling in Nederland terugkerende fasen van politiek-maatschappelijk protest en conflict zien, waaronder het neo-corporatieve overleg wel eens lijkt te bezwijken. Visser en Hemerijck bieden wat dit betreft aanknopingspunten voor een analyse.²⁵ De Nederlandse ontwikkeling roept hoe dan ook tegen de achtergrond van het gegeven theoretische kader nog een aantal vragen op.

Sociaal-economisch beleid

In de vorige paragraaf is al een schets gegeven van de ontwikkeling van het sociaal-economische beleid in Nederland in de 20ste eeuw. Een bruikbaar uitgangspunt voor een verdere analyse van die ontwikkeling is beschikbaar in het werk van U. Rosenthal en anderen. Rosenthal e.a. vatten het proces van beleidsvorming op als een kringloop van *inputs*, verwerking en *outputs*. De *outputs* geven tevens een blik op de uitvoering van het beleid.²⁶ Het onderstaande schema vat een en ander samen:

Beleidsvorming: een eenvoudig model

Van belang zijn vooral drie dingen. Op de eerste plaats drukt het schema uit dat er bij beleidsvorming geen sprake is van een mechanische opname en uitstoot van *inputs* en *outputs*. Centraal in het proces staat een fase van verwerking, met name in de vorm van een evaluatie van ingekomen informatie, het afwegen van mogelijke doelen en middelen, en uiteindelijk het maken van een keuze daaruit (het vaststellen van een beleid). Ten tweede blijkt dat beleidsvorming plaats vindt in een omgeving. De beleidsvorming reageert op veranderingen in die omgeving, verwerkt daarbij allerlei verdere invloeden, en tracht op haar beurt de omgeving te beïnvloeden. Ten slotte kan er bij beleidsvorming *feedback* (terugkoppeling) optreden: gevoerd beleid kan in de omgeving een effect hebben - of een gebrek aan effect - dat wordt vertaald in nieuwe *input* en zo eventueel een nieuwe

²⁴ G. Esping-Andersen, *Social foundations of post-industrial economies* (Oxford 2000), p. 87. Zo ook eerder: Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociaal en cultureel rapport 1998. 25 jaar sociale verandering* (Den Haag 1998), p. 13. Zie tevens: De Haan, *Het beginsel van leven en wasdom*, p. 189-210; Katzenstein, *Small states in world markets*, p. 31, 87-93.

²⁵ Visser, Hemerijck, *'A Dutch miracle'*, p. 73. Zie ook: Van der Meer e.a., *Weg van het overleg?*, p. 25-27.

²⁶ Rosenthal e.a., *Openbaar bestuur*, p. 131-136, 143. Zie ook Easton, *A systems analysis*, p. 32; Van Braam, *Leerboek bestuurskunde*, p. 13-14, 35-37, 149-150.

beleidscyclus op gang brengt. Hiermee ontstaat een beleidskringloop.²⁷

De bijdrage van beleid en bestel

Volgens Hall en Soskice scheppen verschillende modellen van institutionalisering van het economische leven verschillende voorwaarden waaronder actoren – bijvoorbeeld ondernemingen - functioneren. De sociaal-economische orde in een gegeven land kan, in vergelijking met modellen van sociaal-economische ordening elders, een begunstigende factor zijn. Hall en Soskice ontlenen daaraan het concept van *comparative institutional advantage*.²⁸ Dit relatief institutioneel voordeel is een belangrijk onderdeel van het ondernemingsklimaat. De implicatie is uiteraard dat er als gevolg van de inrichting van de economische orde ook sprake kan zijn van *comparative institutional disadvantage*. Dit biedt in beginsel een kader waarbinnen een antwoord kan worden gezocht op de vraag wat de sociaal-economische orde en het sociaal-economisch beleid in Nederland – ten goede of ten kwade - hebben bijgedragen aan de economische en maatschappelijke ontwikkeling in de 20ste eeuw. En op de vraag wat daaruit geleerd is of nog geleerd kan worden.²⁹

Omslagpunten

Het zal vermoedelijk onder alle omstandigheden onmogelijk zijn om in het onderzoek de aangegeven kringloop van het sociaal-economisch beleid in alle aspecten gedurende de hele 20ste eeuw te volgen en in kaart te brengen. Voorgesteld wordt daarom, om het onderzoek vooral te richten op ‘omslagpunten’ in het beleid en in de ontwikkeling van de sociaal-economische orde. De – naar het zich laat aanzien – belangrijkste van die omslagpunten zijn in paragraaf 2 van dit voorstel aangegeven, namelijk: de overgang naar een sociaal beleid omstreeks 1890, de ontwikkeling van een gemengde economie rondom de Tweede Wereldoorlog, de ontsparing van beleid en bestel rond het midden van de jaren 1960, en de omslag naar nieuwe evenwichten in 1982. Gebleken is ook dat deze omslagen in het sociaal-economisch beleid en in de sociaal-economische orde steeds een (verlate) reactie zijn op een crisis en/of andere vormen van ingrijpende economische en sociale verandering. Deze verandering geeft aanleiding om het bestaande beleid en de bestaande orde te toetsen op haar geldigheid. Er worden alternatieven ontwikkeld. En voor (sommige van) deze alternatieven wordt een politieke en maatschappelijke basis geformeerd, die de uitvoering van nieuw beleid toestaat. Nieuw beleid wordt als regel begeleid door veranderingen in de sociaal-economische orde. Het schema op de volgende pagina vat een en ander samen.

Feitelijk is dit schema een variant op het eerder in deze paragraaf gegeven ‘eenvoudige model’ van een beleidskringloop. De kringloop kan meer precies worden geanalyseerd op basis van theorievorming over paradigma’s en paradigmawisselingen.³⁰ De analyse van voorgaande omslagpunten in het sociaal-economisch beleid en de sociaal-

²⁷ Easton, *A systems analysis*, p. 18.

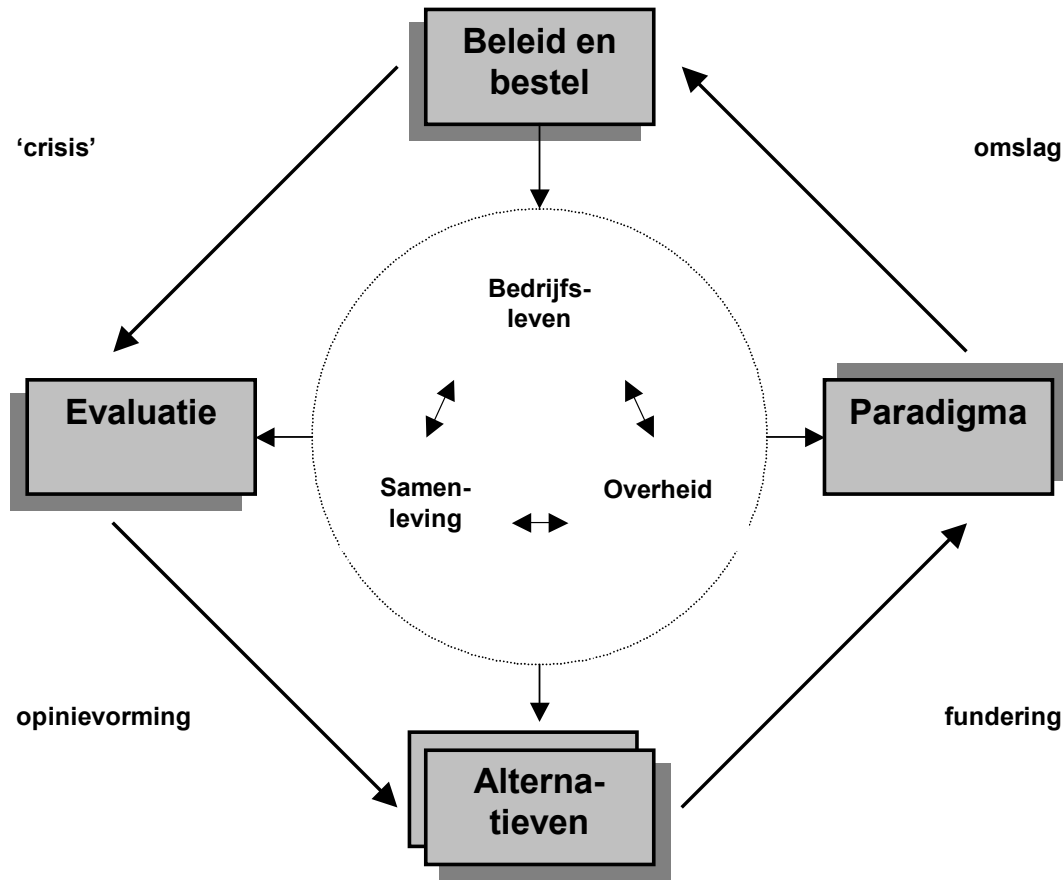
²⁸ Hall, Soskice, ‘Introduction’, p. 5, 36-44.

²⁹ Het onderzoek kan daarbij ook steunen op het werk van Albert, Esping-Andersen en Katzenstein. Vgl. tevens: [Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid], *De Nederlandse verzorgingsstaat in internationaal en economisch perspectief*, [Den Haag 1996]; *Employment and social policies under international constraints. A study for the Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW) of the Netherlands by the Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung in Berlin*, ‘s-Gravenhage 1996; [Ministerie van Economische Zaken], *Toets op het concurrentie vermogen 2000. Op de drempel van het nieuwe Millennium. Executive summary en achtergrondrapport*, Den Haag 2000; *OECD Economic Surveys (1997-1998). Netherlands*.

³⁰ Vgl. Campbell, *Institutional change*, p. 173-183; Ward, *What’s wrong with economics?*, p. 16-17, 33-34; Kuhn, ‘Postskriptum - 1969’, p. 192-193. Vgl. voor het crisismoment: Garretsen e.a., *Anatomie van financiële crises*. Hun stelling: “Financiële crises zijn het gevolg van een door economische voorspoed, ‘nieuwe’ omgevingsfactoren en – meestal – falend beleid veroorzaakt collectief overoptimisme” (p. 195) – geldt mogelijk meer algemeen voor economische crisismomenten.

economische orde kan ook aanwijzingen geven voor een antwoord op de vraag of een nieuwe omslag aanstaande is, en op de vraag in welke richting veranderingen van beleid en bestel eventueel verwacht kunnen worden. Een belangrijk gegeven in dat verband zal in elk geval zijn dat beleid en bestel in de 20ste eeuw een vrijwel voortdurende verandering laten zien, maar in veel opzichten ook een grote continuïteit. Theorievorming over institutionele verandering biedt aanknopingspunten om dit nader te analyseren.³¹

Omslagen in beleid en bestel

4. Plan van aanpak

[nog in te vullen]

Jan Peet
24 maart 2005

³¹ Vgl. Campbell, *Institutional change*, p. 62-89.

Bronnen

- M. Albert, *Kapitalisme contra kapitalisme*, Amsterdam/Antwerpen 1992.
- J.E. Andriessen, 'Het economisch eldorado 1952-1965', in: Knoester (red.), *Lessen uit het verleden*, p. 189-197.
- H.L. Bakels, I.P. Asscher-Vonk, *Schets van het Nederlands Arbeidsrecht*, Deventer 1994.
- U. Becker (ed.), *Maatschappij & Nederlandse politiek: historisch en vergelijkend*, Amsterdam 1998.
- J. Beishuizen, *John Kenneth Galbraith: het economisch denken van een dissident*, Amsterdam/Meppel 1994.
- J.W. de Beus, "'The enemy of the market is not ideology but the engineer'", in: Sint, Verbruggen (red.), *Economen over crisis*, p. 173-192.
- W.P. Blockmans, L.A. van der Valk (ed.), *Van particuliere naar openbare zorg en terug? Sociale politiek in Nederland sinds 1880*, Amsterdam 1992.
- A. Blok e.a. (eds.), *Generations in labour history. Papers presented to the sixth British-Dutch Conference on Labour History, Oxford 1988*, Amsterdam 1989.
- J.C.H. Blom, J. Talsma, *De verzuijing voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw*, Amsterdam 2000.
- A. van Braam, *Leerboek bestuurskunde. A. Tekstboek*, Muiderberg 1988.
- J.R.M. van den Brink, *Zoeken naar een 'heilstaat'. Opbouw, neergang en perspectief van de Nederlandse welvaartsstaat*, Amsterdam/Brussel 1984.
- L. Brug, H. Peer (red.), *[Collectief geregeld]. Uit de geschiedenis van de cao*, Amsterdam 1993.
- J.A. de Bruijn, *Economische Zaken. Profiel van een ministerie*, 's-Gravenhage 1989.
- J.L. Campbell, *Institutional change and globalization*, Princeton/Oxford 2004.
- Centraal Planbureau, *Centraal economisch plan 2001*, Den Haag 2001.
- Centraal Planbureau, *Centraal economisch plan 2003*, Den Haag 2003.
- L. Delsen, *Exit poldermodel? Sociaal-economische ontwikkelingen in Nederland*, Assen 2001.
- C.W.M. Dessens, 'Het energiebeleid in de jaren '70 en '80 en de beleidsvragen voor de jaren '90', in: Van Sinderen (red.), *Het sociaal-economisch beleid in de tweede helft van de twintigste eeuw*, p. 246-262.
- W. Drees, 'Van Zijlstra-kader naar 1%-norm', in: Knoester (red.), *Lessen uit het verleden*, p. 199-211.
- J.W. Drukker, *Waarom de crisis hier langer duurde. Over de Nederlandse economische ontwikkeling in de jaren dertig*, Groningen 1990.
- S. Dudink, *Deugdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901*, Amsterdam 1997.
- D. Easton, *A systems analysis of political life*, Chicago/London 1979.
- Employment and social policies under international constraints. A study for the Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW) of the Netherlands by the Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung in Berlin*, 's-Gravenhage 1996.
- G. Esping-Andersen, *Social foundations of post-industrial economies*, Oxford 2000.
- G. Esping-Andersen, *The three worlds of welfare capitalism*, Cambridge 1997.
- J. Faber, *Kennisverwerving in de industrie 1870-1970*, Amsterdam 2001.
- H. Garretsen e.a., *Anatomie van financiële crises. Over de prijs van risico*, Schoonhoven 1999.
- G.G.M. Gelauff, J.A. Vijlbrief, 'Economische beleidsafwegingen in lange termijn perspectief', in: *Trends, dilemma's en beleid*, p. 29-42.
- A.P.D. Gruijters e.a. (eds.), *Monetaire stabiliteit en bestendigheid. Smalle marges optimaal benut*, Amsterdam 1997.
- I. de Haan, *Het beginsel van leven en wasdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw*, Amsterdam, 2003.
- P.A. Hall, D. Soskice, 'Introduction', in: Hall, Soskice (eds.), *Varieties of capitalism*, p. 1-68.
- P.A. Hall, D. Soskice (eds.), *Varieties of capitalism. The institutional foundations of comparative advantage*, Oxford 2001.
- P.E. de Hen, *Actieve en re-actieve industriepolitiek in Nederland. De overheid en de ontwikkeling van de Nederlandse industrie in de jaren dertig en tussen 1945 en 1950*, Amsterdam 1980.
- M. Hertogh, 'Geene wet, maar de Heer!' *De confessionele ordening van het Nederlandse socialezekerheidsstelsel (1870-1975)*, 's-Gravenhage 1998.
- H. Hoefnagels, *Een eeuw sociale problematiek. De Nederlandse sociale ontwikkeling van 1850 tot 1940*, Alphen aan den Rijn 1977.
- E.S. Houwaart, *De hygiënisten. Artsen, staat & volksgezondheid in Nederland, 1840-1890*, Groningen 1991.
- P.J. Katzenstein, *Small states in world markets. Industrial policy in Europe*, Ithaca/London 1985.
- J. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig*, Amsterdam/Meppel 1995.

- R. de Klerk e.a., 'Economische ontwikkeling, crisis en economische politiek', in: Sint, Verbruggen (red.), *Economen over crisis*, p. 3-55.
- A. Knoester (red.), *Lessen uit het verleden. 125 jaar Vereniging voor de Staathuishoudkunde*, Leiden/Antwerpen 1987.
- Th.S. Kuhn, 'Postskriptum - 1969', in: Th.S. Kuhn, *Die Struktur wissenschaftlicher Revolutionen* (Frankfurt am Main 1978), p. 186-221.
- S.K. Kuipers, 'Over het macro-economische beleid in de jaren tachtig', in: Knoester (red.), *Lessen uit het verleden*, p. 461-483.
- I. Kuypers, *In de schaduw van de grote oorlog. De Nederlandse arbeidersbeweging en de overheid 1914-1920*, Amsterdam 2002.
- P. Liefstinck, 'Het Nederlandse financiële herstel 1945-1952; een terugblik', in: Knoester (red.), *Lessen uit het verleden*, p. 159-187.
- H. Lintsen, *Ingenieurs in Nederland in de negentiende eeuw. Een streven naar erkenning en macht*, 's-Gravenhage 1980.
- Mededingingsbeleid. Een institutioneel onderzoek naar het overheidshandelen inzake de economische mededinging over de periode 1946-1998, waaronder inbegrepen het handelen van het Bureau Industriële Eigendom en de Nederlandse Mededingingsautoriteit*, 's-Gravenhage 2000.
- M. van der Meer e.a., *Weg van het overleg? Twintig jaar na Wassenaar: naar nieuwe verhoudingen in het Nederlandse model*, Amsterdam 2003.
- F. Messing, *De Nederlandse economie 1945-1980. Herstel groei stagnatie*, Haarlem 1981.
- [Ministerie van Economische Zaken], *Toets op het concurrentie vermogen 2000. Op de drempel van het nieuwe Millennium. Executive summary en achtergrondrapport*, Den Haag 2000.
- [Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid], *De Nederlandse verzorgingsstaat in internationaal en economisch perspectief*, [Den Haag 1996].
- F.G. Moquette, *Van BEP tot BEB. De aanpassing van de bestuurlijke structuren aan de ontwikkelingen van de buitenlandse economische betrekkingen in Nederland sinds 1795*, z.p. 1993.
- OECD Economic Surveys (1997-1998). Netherlands*, Paris 1998.
- P. Pennings, 'Zuilen en lokale subsidies in 45 gemeenten, 1880-1913', in: Blockmans, Van der Valk (ed.), *Van particuliere naar openbare zorg en terug*, p. 53-66.
- Ph. van Praag, 'Hoe uniek is de Nederlandse concensusdemocratie?', in: Becker (ed.), *Maatschappij & Nederlandse politiek*, p. 306.
- S. Raes e.a., 'Het maken van economisch beleid: de rol van AEP in de afgelopen 50 jaar', in: *Tijdschrift voor politieke economie*, 24(2002-2003), nr. 1, p. 7-50.
- N. Randeraad, 'Het geplooid land. De pacificerende rol van commissarissen des Konings en burgemeesters', in: Blom, Talsma, *De verzuiling voorbij*, p. 134-153.
- A. de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940; een historisch-sociologische studie*, Meppel/Amsterdam 1984.
- D.P. Rigter e.a., *Tussen sociale wil en werkelijkheid. Een geschiedenis van het beleid van het ministerie van Sociale Zaken*, 's-Gravenhage 1995.
- U. Rosenthal, M.P.C.M. van Schendelen, A.B. Ringeling, *Openbaar bestuur: organisatie, politieke omgeving en beleid*, Alphen aan den Rijn 1987.
- P. van Schilfgaarde, *Van de BV en de NV*, Deventer 2001.
- M. Sint, H. Verbruggen (red.), *Economen over crisis*, Amsterdam/Brussel 1982.
- J. van Sinderen (red.), *Het sociaal-economisch beleid in de tweede helft van de twintigste eeuw. Opstellen aangeboden aan prof. dr. F.W. Rutten naar aanleiding van zijn afscheid als Secretaris-Generaal van het Ministerie van Economische Zaken per 1 juli 1990*, Groningen 1990.
- Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociaal en cultureel rapport 1998. 25 jaar sociale verandering*, Den Haag 1998.
- J.W. Tellegen, M. Brouwer, *Industriebeleid*, Den Haag 1998.
- Trends, dilemma's en beleid. Essays over ontwikkelingen op langere termijn*, Den Haag 2000.
- Th. Van Tijn, 'Business cycles, generations and the socialist labour movement in the Netherlands: 1865-1936', in: Blok e.a. (eds.), *Generations in labour history*, p. 67-79.
- J. Visser, A. Hemerijck, *'A Dutch miracle'. Job growth, welfare reform and corporatism in the Netherlands*, Amsterdam 1997.
- J. de Vries, *De Nederlandse economie tijdens de 20ste eeuw. Een verkenning van het meest kenmerkende*, Haarlem 1978.
- M. Vijn, 'De cao, sociaal-rechtelijk beschouwd', in: Brug, Peer (red.), *[Collectief geregeld]*, p. 97-106.
- R. Walsteijn, 'Een meer activerend industriebeleid is gewenst. Angst voor eerdere trauma's speelt overheid parten', in: *Zeggenschap. Tijdschrift over arbeidsverhoudingen*, 11(2000), nr. 4, p. 42-44.

- B. Ward, *What's wrong with economics?*, London/Basingstoke 1972..
- A. Wellink, 'Het presidentschap van dr. W.F. Duisenberg 1 januari 1982 - 1 juli 1997', in: Gruijters e.a. (eds.), *Monetaire stabiliteit en bestendigheid*, p. 13-39.
- J.P. Windmuller, C. de Galan, A.F. van Zweeden, *Arbeidsverhoudingen in Nederland*, Utrecht 1990.
- H.C. Wytzes, *En het geld verantwoordt alles. Een financiële geschiedenis van het Koninkrijk der Nederlanden*, Amsterdam 2002.
- P.G. van IJsselmuiden, *Binnenlandse Zaken en het ontstaan van de moderne bureaucratie in Nederland 1813-1940*, Kampen 1988.
- J.L. van Zanden, *Een klein land in de 20e eeuw. Economische geschiedenis van Nederland 1914-1995*, Utrecht 1997.
- A.C. Zijdeveld, *De culturele factor. Een cultuursociologische wegwijzer*, 's-Gravenhage 1983.
- J. Zijlstra, *Per slot van rekening. Memoires*, Amsterdam/Antwerpen 1993.